

ГУМАНІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

УДК 316.351

О. В. Гапченко

Сучасний стан розвитку української педагогіки, потреби виховання людини з високим рівнем національної свідомості передбачають інтенсивне використання надбань педагогічної думки минулих віків на шляху утвердження національної духовності, розвитку національної освіти та культури. Подальший розвиток України, пошук шляхів і механізмів входження української спільноти в європейський культурно-освітній простір передбачає обов'язкове звернення до своєї історичної та педагогічної спадщини, окреслення гуманістичних засад педагогічної думки, використання найкращих надбань гуманістичної педагогіки, урахування традицій ставлення до суб'єкта освітньо-виховного процесу як до неповторної особистості.

Метою статті є дослідження особливостей становлення гуманістичних засад в українській педагогічній думці другої половини XVI – першої половини XVII ст. Це був час культурно-національного відродження, інтенсивного поширення гуманістичних ідей, зародження національної свідомості, утвердження високої духовності. Суб'єктом і носієм гуманістичної за спрямованістю освітньої та педагогічної культури в другій половині XVI – першій половині XVII ст. були українські гуманісти, мислителі, інтелектуали, викладачі шкіл і колегіумів. Будучи частиною національного культурно-освітнього процесу, вони своєю діяльністю втілювали високі зразки педагогічної культури, літературної й інтелектуальної діяльності, визначали орієнтири морально-духовного розвитку особистості.

Проблеми становлення і розвитку гуманістичної культури в Україні, специфіки поширення ідей гуманізму в українському духовному, освітньому житті XVI–XVII ст., формування загальноєвропейського освітньо-культурного

простору в другій половині XVI – першій половині XVII ст. є предметом серйозного вивчення в історико-філософській, українознавчій, педагогічній, історичній літературі. Філософські аспекти досліджуваної проблеми аналізуються в працях В. Нічик, В. Литвинова, Я. Стратій, М. Кашуби, І. Паславського, М. Поповича, П. Кралюка, Б. Криси, українознавчі – у працях Н. Петрук. Виникненню та діяльності культурно-освітніх об'єднань, інтелектуальних зібрань, шкіл і колегіумів присвячено розвідки М. Возняка, О. Єфименко, І. Огієнка, В. Перетца, Ф. Титова, К. Харламповича, Я. Ісаєвича, В. Микитася. Історія української освіти та педагогічна спадщина українських мислителів XVI–XVII ст. вивчається С. Сірополком, Т. Кочубей, Г. Сагач, Г. Панчук.

Характер процесів, що відбувалися в українській освіті, науці, шкільній справі, педагогічній думці другої половини XVI – першої половини XVII ст., було обумовлено принциповими змінами в свідомості, новим розумінням людини, гуманістичним ставленням до різних виявів людського життя. Під впливом поширення гуманістичних ідей в Україні було створено новий образ людини – людини, яка відзначалася яскравими індивідуальними характеристиками, всебічною освіченістю, непересічними здібностями, духовною і соціальною активністю. Така людина якісно відрізнялася від тих зразків, що функціонували в середньовічній й античній часи.

Ренесансне уявлення про людину фокусувалось на сприйнятті її як індивідуальності, як особистості, яка реалізує себе в житті. Водночас філософи Відродження, не заперечуючи відмінності між душею та тілом, “внутрішньою” і “зовнішньою” людиною, уникали їх протиставлення. Поставивши людину в центр світу, Відродження сконцентрувало увагу на вивченні природи людини, на її земних характеристиках. Не заперечуючи християнське вчення про людину, гуманісти розглядали людину не у вимірі її гріхопадіння, а у вимірах її земного самоутвердження, творчого становлення, вияву різнобічних її талантів та здібностей. За словами відомого дослідника ренесансної філософії О. Лосева, це визначило собою як вільне і незалежне ставлення до середньовічної

ортодоксії, так і до використання античності, яка перетворилась з музейного експоната в опору земного людського самоутвердження [2, с. 609].

В Україні становлення нового гуманістичного розуміння людини починається з XVI ст. і це було обумовлено переорієнтуванням філософської думки від богопізнання до пізнання людини та визнання її самоцінності. Велика увага проблемі людини приділяється в другій половині XVI – першій половині XVII ст. видатними українськими мислителями – К. Транквіліоном-Ставровецьким, К. Саковичем, Л. Зизанієм, Ю. Рогатинцем. Українські діячі, як і західноєвропейські ренесансні мислителі, трактували людину як найвищу цінність, вважали її творцем свого життя. Важливою складовою гуманістичного мислення в Україні є також проблема співвідношення Бога та людини – українські мислителі наголошують на здатності людського розуму досягнути істину, проникнути у зміст священних текстів.

Наслідком поширення гуманістичних ідей в Україні стала розробка вчення про людину як мікрокосм, що повторює образ макрокосму. Ця ідея притаманна творам К. Транквіліона-Ставровецького, Х. Євлевича, К. Саковича. Зокрема, К. Транквіліон-Ставровецький у творі “Зерцало богословія” пише: “человѣк назван ест малым свѣтом. Но если составом мал., леч дивную премудрость божію в себѣ имѣет, и правдиве есть человек небом и землею, от пупа горняя часть ест небом, дольняя же землею” [4, арк. 23]. На його думку, людина була третім серед чотирьох світів, які склали космос. Людина – це “малый мир”, “многие члонки згону и единеніе с собою имѣют и в едином тѣлѣ живуще несут противно собѣ, но в мире и покою живут” [4, арк. 29]. Однак, на думку К. Транквіліона-Ставровецького, хоча людина, її тіло, чуттєві пристрасті є добрими, саме вони стають знаряддям прилучення людини до світу зла. Цим світом є не тілесний світ і не тіло людини, а лише поєднання злих людей – “злосливый мир” – повна протилежність уявному ідеальному світові, побудованому на засадах рівності, братерства та солідарності.

Осмилюючи місце людини в загальній ієрархії буття, українські мислителі вважають, що вона посідає середнє місце між Божественним і

земним світом, яке забезпечує їй право на свободу самовизначення. Проблема визначення людини в світі розглядалася в дусі антропоцентризму. Деякі мислителі, зокрема Віталій з Дубна, Ісайя Косинський подібно до європейських реформаторів розміщали людину між двома світами – добром та злом, ницістю і величчю, стражданням та щастям.

Підкреслюючи творче начало в людині, українські мислителі переорієнтовують її на пізнання природи і самої себе у світі. Проблеми самопізнання окреслюються як одні з основних в інтелектуальній культурі України ще з часів Київської Русі, коли концепція “внутрішньої” людини, самопізнання, самовдосконалення посідала чільне місце у християнській етичній системі. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. цю традицію продовжували С. Оріховський, І. Копинський, К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький. Здатність до самопізнання вважалась однією з основних чеснот людини. На необхідності самопізнання наполягав, зокрема, К. Транквіліон-Ставровецький: “Познай самого себе, яко істесь так дивное и разумное сотворення, кшталтом и образом Божим, світлостю разумною и несмертельностю почтенний от Бога и межи ангели в товаристви посажоний” [3, с. 208].

Проблеми людини та самопізнання перебувають у центрі уваги К. Саковича. Він зазначає, що самопізнання надає можливість людині керувати “домом свого тіла” – відчуттями, розумом, волею, вчинками. Людині непристойно, – пише він, – “не знати законів своєї природи, не знати властивостей та обов’язків членів, з яких складається її тіло, не відати того, що зберігає її природу в цілості і що веде до її руйнування” [3, с. 339]. Людина може знати про всі речі, але для чого все це потрібно їй, якщо вона не пізнає саму себе та не знає, ким і для чого вона створена, – продовжує мислитель [3, с. 445]. Касіян Сакович формулює виразну ренесансно-гуманістичну ідею стихійного самоутвердження людини, її здатності через моральне самовдосконалення та реалізацію закладених в неї Богом можливостей і розумових потенцій наближуватися до Бога.

Суттєве значення у визначенні нових координат гуманістичної педагогіки мала оцінка фізичної праці. Вона набуває позитивних оцінок та не протиставляється категорично духовній діяльності. Слід відзначити, що ідеал споглядального життя і пов'язана з ним концепція “життя в істині” переважали, насамперед, серед ченців, у монастирях. Однак наявність такого ідеалу в духовній культурі України не заперечувала ідею діяльного життя [6]. Наприкінці XVI ст. ідея діяльного життя стає однією з провідних у творчості українських гуманістів. Діяльність у контексті ренесансно-реформаційних процесів в Україні другої половини XVI – першої половини XVII – це і фізична праця, і духовна праця книжників, учених, літераторів, викладачів та професорів шкіл, релігійних діячів. Це, передусім, подвижницька діяльність, яку вони здійснюють – будівництво шкіл, написання книг, організація шпиталів.

Уже в діячів українських братств ідеал діяльного життя домінує над ідеалом споглядального життя. Праця визнається основою людського життя Ю. Рогатинцем, С. Кленовичем. Так, поема С. Кленовича “Роксоланія” – це свого роду гімн праці. Головним його героєм є не чернець-аскет, що втікає від світу, а людина будь-якої праці – моряк, який відкриває нові землі, купець, учений. Олександр Митура прославляє київського архімандрита Єлисея Плетенецького не за його аскетизм і не за його посаду в православній церкві, а за те, що він “друкарню віродив”, за фундування друкарні [5, с. 199].

Відомий поет Шимон Шимонович із захопленням писав у своїх поемах про роботу косарів та женців [5, с. 178–179]. Активна суспільно-корисна діяльність людини належно оцінюється К. Транквіліоном-Ставровецьким, С. Пекалідом, Д. Наливайком, К. Саковичем, М. Пашковським.

Українські мислителі були переконані, що будь-яке самопізнання повинно здійснюватися заради віднайдення в самому собі творчих потенцій, здібностей реалізувати своє призначення у земному житті. Причому під впливом реформаційних ідей українські гуманісти другої половини XVI – першої половини XVII ст. наполягали на безпосередності єднання людини з

Богом. В їх творчості простежується ренесансно-гуманістична тенденція до звеличення людини, до її обожнення, до обґрунтування рівності можливостей кожного індивіда щодо прилучення до Божественної істини. При цьому українські гуманісти категорично висловлювались проти посередницької ролі церкви, як католицької, так і православної. Значний радикалізм у цьому відношенні притаманний діячам українських братств, зокрема, братам Зизаніям – Лаврентію та Стефану. Останній навіть був відлучений у 1599 році від церкви. З раціоналістичних позицій критикував Стефан Зизаній догмат про верховенство римського папи у християнському світі, заперечував католицький догмат про чистилище, за допомогою якого теологи обґрунтовували потребу в церковній ієрархії, духівництві. Небезпека втрати монополії церкви лякала і православних владик, що піддали осуду вчення С. Зизанія, який “противно пастырей неистовствует, баламутить людей, які вірять його книжкам”. Значення особистої віри, а не церкви як посередника між Богом і людиною, підкреслювали також К. Транквіліон-Ставровецький та почасти К. Сакович.

Протилежну традицію розуміння людської активності представляв категоричний противник братських діячів – Іван Вишенський. Він послідовно проводив ідею протиставлення Бога і людини, Бога та світу. При цьому він відмовляв вищому православному духівництву у забезпеченні зв'язку між Богом і людиною. Часто можливі шляхи єднання людини з Богом українські мислителі вбачали в аскетизмі, містиці (І. Вишенський, Й. Княгиницький). Для того, щоб наблизитися до Бога, вважали вони, потрібно втекти від світу, від земних зваб. Використовуючи ідеї патристики та ісихазму, вони захищали притаманний православ'ю спосіб осягнення Бога шляхом містичного сприйняття через мовчазне “розумне бачення” і “умне дѣланіє” [1]. Отже, перед кожним віруючим відкривались індивідуальні шляхи до Бога, тому, на їх думку, складна система релігійних догматів та ієрархічно-догматична основа церкви є абсолютно зайвими у справах спасіння. Вище благо для людини – це пізнання Бога шляхом чистого споглядання. Активне земне життя ними не

пропагувалось, а самі Й. Княгиницький і І. Вишенський вели усамітнений спосіб життя та звеличували скитництво.

Велике значення для розвитку педагогічної думки в Україні XVI–XVII ст. мали нові, порівняно з середньовіччям, погляди про сенс і мету життя людини. Сенс життя вбачався не лише у служінні Богові, але й у здійсненні людиною свого земного призначення, в активній діяльності, де можуть реалізуватися творчі потенції людини, її знання, звитяга, шляхетність, талант, тобто все, що може піднести людину на висоту духовного розвитку, задовольнити її прагнення земної слави та безсмертя її імені. Ці ідеї простежуються в творах К. Транквіліона-Ставровецького, С. Пекаліда, М. Смотрицького.

Звісно, у питаннях про сенс людського життя українські мислителі були переконані в необхідності досягнення Царства Божого, а людське життя характеризувалося як шлях для здобуття вічного спасіння. Проте, разом із традиційним для християнина розумінням сенсу людського життя утверджувався ренесансний погляд на нього як на способи активної самореалізації людини в земному житті.

Орієнтування гуманістичної педагогіки на особистість, яка усвідомлює свою самоцінність та унікальність, пов'язано з появою феномена авторства у написаних творах, книгах, передмовах до них. Раніше автори, як правило, залишались анонімними, вважаючи, що їх праця має значення виключно як служіння Богові. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. людина постає в усій своїй індивідуальності, а традиційне переконання у гріховності і зіпсованості людської природи змінюється впевненістю в тому, що людина є найвищою цінністю.

У контексті нового розуміння людини світ постає вже не “юдоллю печалі та сліз”, а цариною людської діяльності. Українськими гуманістами, діячами українських освітніх товариств і братств надавалась перевага не аскетизму та схимництву ченців, а добрим справам і вчинкам людей, діяльним, творчим особистостям – письменникам, учителям, державним чи військовим діячам. Твори багатьох тогочасних українських гуманістів присвячено оспівуванню

визначних подій, добрих вчинків, значущих для української (руської) спільноти діянь. У численних панегіриках та посланнях вихвалялись і прославлялись подвиги захисників краю від турецько-татарських набігів (М. Пашковський, С. Пекалід, М. Стрийковський, Я. Щасний-Гербут).

Окремим аспектом виховання становлення гуманістичної педагогічної культури була демонстрація особливо теплого зв'язку людини та рідної природи, що дає підстави говорити про формування нового ставлення до природного світу загалом. На думку українських мислителів, природа не лише дала людині органи відчуттів, які надають їй можливість насолоджуватися красою світі, але й створила саму цю красу. До того ж, прагнення до краси закладено в людині природою. Тому людина має право насолоджуватися красою землі і всім сущим на ній. Як об'єкт естетичної насолоди природа сприймається в творах С. Кленовича, І. Домбровського, С. Пекаліда, Ш. Шимоновича. Неперевершеним, на наш погляд, є опис літнього дня в поемі Ш. Шимоновича “Женці” та звернення до сонця: “Сонечко милесеньке, око дня ясного!” [5, с. 178–179]).

Слід зауважити, що ренесансно-гуманістичне уявлення про природу відрізняється від античного як про вічну й прекрасну даність, а також від середньовічного її розуміння як результату творення надприродної особистості. Відродження в цілому ставиться до природи як до естетично значимої конкретності, природа постає як предмет незацікавленого самодостатнього споглядання і задоволення. Природа для ренесансних мислителів – це прекрасна дійсність. Різними художніми засобами поети XVI–XVII ст. намагалися відтворити цю красу (“Роксоланія” С. Кленовича, “Селянки” Ш. Шимоновича, панегірик Григорія Самборського). Написані польською мовою “Селянки” Ш. Шимоновича – це особливої краси та любові до природи і людей твір. Природа складає особливий сконструйований в уяві поета ідеальний світ. По суті Ш. Шимонович віродив античне розуміння людини як органічної частини природи. Водночас людина – це самостійна частка природи,

вона здатна пізнати природний світ, опанувати її принади, відтворити в естетичних категоріях.

Популярною в середовищі українських гуманістів була ідея наслідування природи, навчання у неї. Х. Євлевич писав, що “природа нас вчить”, а К. Сакович радив звертати увагу на значення природних умов, природного середовища для здоров’я людини тощо.

Важливе значення у цілісному комплексі ідей, які формулювалися в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., мали ідеї громадянського служіння та патріотизму. В умовах входження України до литовсько-польської держави Речі Посполитої вони набувала особливого значення і специфічного розуміння та пов’язувалась з усвідомленням тогочасною українською людиною своєї не лише релігійної, але й етнічної, національної окремішності.

Важливі думки щодо значущості громадянського служіння подано також у творах українських гуманістів XVI–XVII ст. – І. Домбровського, Ю. Рогатинця, К. Траквіліона-Ставровецького, Л. Зизанія, К. Саковича. Спільне благо для них – це, передусім, захист вітчизни від ворогів, збереження громадянського та релігійного миру, досягнення злагоди в суспільстві, піклування про школи, шпиталі, видавництво книг. Удосконалення людини відбувається не через аскетичне очищення чи відхід від світу, а через діяльне, громадське життя. Досягнення спільного блага завдяки активній суспільній і громадській діяльності, на думку українських гуманістів, є стрижневим пунктом людського життя.

Ідеали громадянського служіння реалізовувалися в діяльності українських братств, культурно-освітніх об’єднань, гуртків літераторів та інтелектуалів, у школах, колегіумах. Тут виховувалася людина, віддана інтересам свого народу, української спільноти. Посилаючись на Цицерона, читаючи в оригіналі його твори, українські гуманісти наголошували, що приватні інтереси мусять підпорядковуватися загальному добру, принцип служіння – це найважливіша моральна норма для всіх.

Своєю діяльністю видатні діячі української культури утверджували ідеали громадянського служіння, індивідуальної героїки і самопожертви на благо суспільства та батьківщини (брати Зизанії, С. Пекалід). До фундування друкарень долучилися Є. Плетенецький, К. Транквіліон-Ставровецький, Ш. Шимонович. Уже в 1648 році в Україні діяло 25 друкарень. Провідне місце займала друкарня Києво-Печерської лаври. Школи і науково-освітні осередки гуманістів готували своїх учнів до майбутньої участі в найрізноманітніших сферах громадської та культурної діяльності. Важливою з погляду характеру і спрямованості педагогічного процесу була переконаність українських гуманістів у тому, що він (освітній процес) повинен здійснюватися “простою” українською мовою. На думку П. Беринди, вона є достатньо багатою, щоб відтворювати найтонші нюанси філософського мислення та консолідувати українську спільноту.

Отже, можна стверджувати, що характер і зміст процесів у духовній, культурній, освітній сферах України другої половини XVI – першої половини XVII ст. визначалися впливом ідей двох великих європейських культур – Відродження та Реформації. Поширені в українській педагогічній думці нові трактування людини, сприйняття її як особистості можна охарактеризувати як ренесансно-гуманістичні або як такі, які наближаються до них, містять у собі ренесансно-гуманістичні тенденції.

Під впливом ренесансно-реформаційних ідей, що поширювалися в Україні з кінця XVI – першої половини XVII ст., українська педагогічна думка розглядає людину як істоту активну, творчу, діяльну. Людина постає також творцем свого земного буття, спроможною активно діяти на досягнення своєї користі і загального блага. На перше місце виходять не подвиги ченця-аскета, відгородженого від світу у своєму самозаглибленні та сома спогляданні і внутрішній молитві, а активна суспільна та творча діяльність видатної особистості. Людина, таким чином, розумілась як активний суб’єкт діяльності в широкому розумінні цього слова. Одним із найважливіших виявів людської

діяльності в гуманістичній педагогіці постає освітньо-культурна і просвітницька діяльність, духовна й інтелектуальна творчість.

Окреслюючи перспективи виховання сучасної особистості, усвідомлюючи необхідність розвитку гуманістичних засад української освіти і шкільництва, виправданим є використання досвіду творення їх у минулому. Це забезпечує можливість природного входження людини в духовний світ свого народу та культури і розвиток на цій основі її найкращих моральних та духовних якостей без національної обмеженості й егоїзму.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні значення ідей морального та патріотичного виховання особистості, сформульованих кращими представниками педагогічної думки України другої половини XVI–XVII ст.

Список використаної літератури

1. Вишенський, І. Твори / І. Вишенський ; пер. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.
2. Лосев, А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978. – 623 с.
3. Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: Тексти і дослідження / редкол. : В. І. Шинкарук та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – 568 с.
4. Транквилион-Ставровецкий, К. Зерцало богословия / К. Транквилион-Ставровецкий. – Почаев, 1618. – 84 арк.
5. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія : в 2-х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. – К. : Наукова думка ; вид. С. Павличко “Основи”, 1995. – Ч. 1. – 431 с.
6. Філософія Відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – 234 с.

Рецензент: доктор філософських наук, професор Петрук Н. К.